

Ik geloof niet in God, maar ik mis Hem. Dat zeg ik als we tot stemming overgaan. Toen ik mijn broer, die filosofie heeft gedoceerd aan de Sorbonne, in Oxford en in Genève, vroeg wat hij van zo'n uitspraak vond (zonder te zeggen dat hij van mij kwam), bestond zijn antwoord uit één woord: 'klef'.

Ik moet eigenlijk beginnen met mijn oma van moederskant, Nellie Louise Scoltock-Machin. Tot haar huwelijk met mijn opa, Bert Scoltock (niet Bertram of Albert, maar gewoon Bert: zo gedoopt, genoemd en gecremeerd), was ze onderwijzeres in Shropshire. Hij was schoolhoofd en had een ietwat technische inslag: het was er zo een die van een motor met zijspan op een Lanchester overging en daarna, toen hij met pensioen was, een nogal overdreven sportieve Triumph Roadster reed, met voorin een driezitsbank en achterin, als de kap omlaag was, twee kuipstoeltjes. Toen ik mijn grootouders voor het eerst ontmoette, waren ze in het zuiden komen wonen om bij hun enige kind in de buurt te zijn. Oma zat bij het Women's Institute. Ze legde in en maakte in en plukte en braadde de door opa gefokte kippen en ganzen. Ze was een fijn gebouwde, ogenschijnlijk gezeglijke vrouw met knokkelige oude-mensenhanden, die zonder zeep haar trouwring niet af kreeg. Hun kleerkast lag vol zelfgebreide vesten, die van opa vooral in de wat masculiene kabelsteek. Ze gingen op gezette tijden naar de chiroprodist en waren van de generatie die van de tandarts het advies

kreeg alles tegelijk te laten trekken. Dat was toentertijd een gebruikelijke overgangsrite: in één keer van gammel gebit naar volledig porselein, naar buccaal geschuif en geklapper, ongemak in gezelschap en een schuimend glas op het nachtkastje.

Voor mijn broer en mij had de overgang van echte naar valse tanden zowel iets gewichtigs als iets onbetamelijks. Het was echter niet de enige majeure omschakeling in het leven van mijn grootmoeder waarop in haar bijzijn werd gezinspeeld. Nellie Louisa Machin, dochter van een arbeider in een chemische fabriek, was van huis uit methodist terwijl de Scoltocks anglicaans waren. Als jongvolwassene was mijn grootmoeder op zeker moment van haar geloof gevallen en had er, zoals het verhullend binnen de familie luidde, een vervanging voor gevonden in het socialisme. Ik heb geen idee hoe diep haar geloof voordien ging en welke politieke richting haar familie aanhing; ik weet alleen dat ze zich een keer voor de gemeenteraad verkiesbaar had gesteld en was verslagen. Toen ik haar in de jaren vijftig leerde kennen, had ze zich tot communiste ontwikkeld. Ze moet een van de weinige gepensioneerden in het provinciale Buckinghamshire zijn geweest die de *Daily Worker* in de bus kreeg en met haar huishoudgeld rommelde – zoals mijn broer en ik niet afluften elkaar te vertellen – om hun ‘oorlogskas’ te steunen.

Toen ver in de jaren vijftig de breuk tussen China en de Sovjet-Unie plaatsvond, werden communisten overal ter wereld verplicht te kiezen tussen Peking en Moskou. In het algemeen hadden de Europese getrouwen daar geen moeite mee, evenmin als de vanuit Moskou geleide en gefinancierde *Daily Worker*. Maar om niet nader genoemde redenen besloot mijn grootmoeder, die nog nooit in het buitenland was geweest en een keurig bourgeoisbestaan leidde, zich achter de Chinezen te scharen. Ik verwelkomde dit raadselachtige besluit uit puur egoïsme, want naast haar *Worker* kreeg ze nu de *China Reconstructs*, een ketters tijdschrift dat in een lichtbruine envelop rechtstreeks uit dat verre deel van de wereld kwam en waarvan oma de postzegels voor me bewaarde. Op die zegels

werd doorgaans de technische vooruitgang bejubeld – bruggen, stuwdammen en vrachtauto's spuwende fabrieken – of er stonden allerhande vredig vliegende duiven op.

Mijn broer deed niet mee in de strijd om zulke presentjes, want bij ons thuis had enkele jaren eerder een 'filatelistenbreuk' plaatsgevonden. Hij had besloten zich in het Britse Rijk te specialiseren. Ik had, om het onderscheid tussen ons te bevestigen, verklaard me op een categorie te zullen richten die ik – dat leek me logisch – 'rest van de wereld' noemde. Ze werd uitsluitend bepaald door wat mijn broer niet verzamelde. Ik herinner me niet meer of het een agressieve, defensieve of louter pragmatische zet was. Ik weet alleen dat die zet op de postzegelclub op school, bij filatelisten die de korte broek nog maar nauwelijks waren ontgroeid, af en toe tot verbijsterende gesprekken leidde: 'En, Barnesy, wat spaar jij?' 'Rest van de wereld.'

Mijn grootvader was er een van de Brylcreem, zodat de antimakassar op zijn leunstoel – een Parker-Knoll met oren om tegen te doezelen – niet alleen voor de sier was. Hij was eerder grijs geworden dan oma, had een korte, soldateske snor, rookte een pijp met metalen mondstuk en zijn tabakszak puilden door zijn vest heen. Hij had ook een bobbelig gehoorapparaat, wat evenzo tot de wereld der volwassenen hoorde – of nee, tot voorbij die wereld – en waar mijn broer en ik graag de draak mee staken. Dan hielden we een hand achter ons oor en riepen spottend naar elkaar: 'Pardón?' We keken altijd uit naar het onbetaalbare moment dat oma's maag zo luid rommelde dat opa, opgeschrikt uit zijn doofheid, ineens vroeg: 'Is dat de telefoon, moeder?' Na een beschaamde grom verdiepten ze zich dan beiden weer in hun krant. Opa, met een bij tussenpozen piepend gehoorapparaat en een pijp waaruit een luid geborrel kwam als hij eraan trok, las in zijn mannenstoel hoofdschuddend in zijn *Daily Express*, die hem een wereld voorhield waarin de 'communistische dreiging' voortdurend waarheid en recht belaagde. In de rode hoek, in haar wat vriendelijker vrouwenfauteuil, zat oma mompelend te protesteren achter de *Daily Worker*, die haar een wereld voorhield waarin het 'kapitalistisch

imperialisme' voortdurend de opgewaardeerde versies van waarheid en recht belaagde.

Opa's eerbiediging van zijn religieuze plichten beperkte zich inmiddels tot het kijken naar *Songs of Praise* op tv. Hij deed aan houtbewerken en tuinieren; hij teelde zijn eigen tabak, die hij te drogen hing op de garagezolder, waar hij ook zijn dahliaknollen en met vezelig touw samengebonden oude nummers van de *Daily Express* opsloeg. Mijn broer was zijn lievelingetje. Hij leerde hem beitel slijpen en heeft hem zijn kist met timmergereedschap nagelaten. Ik kan me niet herinneren dat hij mij iets heeft geleerd (of nagelaten), ofschoon ik wel een keer heb mogen toekijken toen hij in het tuinschuurtje een kip doodmaakte. Hij nam het dier onder zijn arm, aaide het tot het rustig was en legde de nek toen in een daarvoor bestemd apparaat van groen ijzer dat aan de deurpost geschroefd zat. Met het beest nog dicht tegen zich aan gedrukt om het stuiptrekken de baas te blijven bracht hij de hendel omlaag.

Mijn broer mocht niet alleen kijken, maar ook meedoen. Een aantal keren hanteerde hij de hendel terwijl opa de kip vasthield. Maar onze herinneringen aan het slachten lopen onverenigbaar uiteen. In mijn optiek plette het apparaat de kippennek slechts, terwijl hij er een miniguillotine in zag. 'Ik kan me nog heel goed dat mandje onder het mes voor de geest halen. En (minder goed) dat de kop valt, bloed (een beetje), dat opa de kip op de grond zet, zonder kop, en dat ze eventjes rondrent...' Is mijn geheugen geschoond of is het zijne bezoedeld door films over de Franse revolutie? Wat het ook is, opa heeft mijn broer beter dan mij bijgebracht wat de dood is (en dat doodgaan een smerig zaakje is). 'Weet je nog hoe dat ging als opa ganzen doodmaakte voor de kerst?' (Nee.) 'Zwaaierend met een koevoet joeg hij de gans die hij op het oog had het hele buitenhok rond. Als hij dat beest dan eindelijk te pakken had, legde hij het plat, legde de koevoet over de nek heen en trok hard aan de kop.'

Mijn broer herinnert zich een ritueel (waarvan ik nooit getuige ben geweest) dat hij 'het lezen der dagboeken' noemde. Oma en

opa hielden ieder een dagboek bij en ter ontspanning lazen ze elkaar 's avonds soms voor wat ze enkele jaren eerder in die week hadden opgeschreven. Het ging kennelijk om alledaagse, maar veelal verschillend te interpreteren dingen. Opa: 'Vrijdag. In de tuin gewerkt. Aardappelen gepoot.' Oma: 'Onzin. "Hele dag regen. Te nat om in tuin te werken."' "

Mijn broer weet ook nog dat hij als klein jongetje een keer naar opa's tuin was gelopen en alle uien uit de grond had getrokken. Opa had hem tot huilens toe geslagen om vervolgens wit weggetrokken, wat niets voor hem was, alles aan onze moeder op te biechten en te zweren nooit meer zijn hand tegen een kind te zullen opheffen. Eigenlijk herinnert mijn broer zich er niets meer van, de uien niet en het pak slaag niet. Hij heeft het verhaal alleen herhaaldelijk van mijn moeder te horen gekregen. En zou hij het zich herinneren, dan ging hij er zeker behoedzaam mee om. Als filosoof denkt hij dat herinneringen vaak onwaar zijn, 'en wel in die mate dat je, op basis van het cartesiaanse rotteappelprincipe, zonder extern steunbewijs geen enkele herinnering kunt vertrouwen'. Ik ben goedgegeloviger, of meer geneigd tot zelfmisleiding, en ga dus door met doen alsof al mijn herinneringen waar zijn.

De doopnamen van mijn moeder waren Kathleen Mabel. Ze had een hekel aan dat Mabel en toen ze haar beklag erover deed bij opa, luidde zijn verklaring dat hij 'eens een heel aardig meisje had gekend dat Mabel heette'. Over het dieper dan wel oppervlakkiger worden van haar religieuze overtuiging weet ik niets, maar wel heb ik haar gebedenboek, samen met *Hymns Ancient and Modern* in een band van soepel bruin suède. In beide boeken staan, tot mijn verbazing in groene inkt, haar naam en de datum: 'Dec: 25th 1932.' De interpunctie is prachtig: twee keer een punt, waarvan die onder de 'th' precies onder de spatie tussen beide letters, en een dubbele punt. Zulke interpunctie zie je tegenwoordig niet meer.

In mijn vroege jeugd had je de drie van oudsher onbespreekbare onderwerpen: religie, politiek en seks. Tegen de tijd dat mijn moeder en ik over die dingen kwamen te praten – de eerste twee wel te

verstaan, want de derde bleef taboe – was ze politiek gezien een liberaal van de oude stempel, en ik denk dat ze dat haar hele leven is geweest. Wat betreft religie stelde ze dat ze op haar uitvaart niets van ‘die hocus pocus’ moest hebben. Dus toen me bij haar crematie werd gevraagd of de ‘religieuze symbolen’ van de muur gehaald moesten worden, zei ik tegen de uitvaartverzorger dat zij dat volgens mij gewild zou hebben.

Tussen haakjes, de verleden tijd van de voorwaardelijke wijs is een werkwoordsvorm waar mijn broer met grote argwaan tegenover staat. Tijdens het wachten op de uitvaartceremonie hadden mijn broer en ik een gesprek – geen woordenwisseling, dat zou volkomen tegen de familietraditie zijn ingegaan – dat aantoonde dat ik naar mijn eigen maatstaven weliswaar een rationalist ben, maar naar de zijne een zwalkende rationalist. Toen mijn moeder door een beroerte deels uitgeschakeld raakte, vond ze het prima dat haar auto, de laatste in een lange reeks Renaults – een merk dat ze vier decennia lang uit francofiële overwegingen trouw was gebleven – naar haar kleindochter C. ging. We stonden op het parkeerterrein en ik keek uit naar het vertrouwde Franse silhouet. Toen mijn nichtje in de auto van haar vriendje R. kwam aanrijden, merkte ik op (toegeeflijk, dat weet ik zeker): ‘Volgens mij zou mam hebben gewild dat C. met haar auto kwam.’ Even toegeeflijk maakte mijn broer een logische tegenwerping. Hij wees me erop dat er is wat de doden willen, ofwel wat de inmiddels overledenen eens wilden, en dat er het veronderstelde willen is, ofwel wat mensen (misschien) zouden hebben gewild. ‘Wat moeder zou hebben gewild’ was een combinatie van beide: een verondersteld willen van de overledene en dientengevolge dubbel onzeker. ‘We kunnen alleen doen wat wij willen,’ legde hij uit. Tegemoetkomen aan een verondersteld willen van moeder was net zo irrationeel als aandacht schenken aan zijn eigen wensen van vroeger. Ik stelde ertegenover dat we moesten proberen om te doen wat zij zou hebben gewild omdat we (a) íéts moeten doen en dat dat iets inhoudt dat er keuzes moeten worden gemaakt (tenzij we haar gewoon in de achtertuin lieten weg-

rotten) en (b) hopen dat anderen, wanneer wij dood zijn, doen wat wij zouden hebben gewild.

Ik zie mijn broer zelden en sta daarom vaak verbaasd over de manier waarop zijn hoofd werkt, maar hij laat zich altijd heel oprecht uit. Toen ik hem na de crematie terug naar Londen reed, hadden we een – in mijn ogen – nog vreemder gesprek over mijn nichtje en haar vriend. Ze waren al heel lang bij elkaar, al was C., in een periode dat het minder goed ging tussen hen, met een ander omgegaan. Mijn broer en zijn vrouw hadden die indringer van meet af aan niet gemogen en kennelijk had mijn schoonzus hem binnen tien minuten al ‘op zijn nummer gezet’. Ik vroeg maar niet hoe dat op zijn nummer zetten in zijn werk was gegaan. In plaats daarvan vroeg ik: ‘En R. heeft je goedkeuring wel?’

‘Of hij mijn goedkeuring heeft of niet,’ antwoordde mijn broer, ‘is niet relevant.’

‘Wel. Misschien wil C. die goedkeuring wel.’

‘Integendeel. Misschien wil zij mijn goedkeuring juist niet.’

‘Maar in beide gevallen is het voor haar relevant of hij al dan niet jouw goedkeuring heeft.’

Daar dacht hij even over na. ‘Je hebt gelijk,’ zei hij.

Uit dat soort gesprekken kunt u wellicht opmaken dat hij de oudste is.

Mijn moeder had niet kenbaar gemaakt welke muziek ze tijdens haar uitvaart wilde. Ik koos het eerste deel van Mozarts sonate voor piano in Es, kv282, zo’n plechtig, lang uitgesponnen stuk dat zelfs ernstig blijft als het levendig wordt. Het leek een kwartier te duren in plaats van de zeven minuten die het doosje aangeeft, zodat ik me bij tijd en wijle afvroeg of het weer om zo’n mozartiaanse herhaling ging of dat de cd-speler van het crematorium telkens terugsprong. Een jaar eerder had ik in een radioprogramma opgetreden, *Desert Island Discs*, waar mijn muziekkeuze het *Requiem* van Mozart was geweest. Na afloop had mijn moeder me telefonisch gekapitteld over het feit dat ik mezelf als agnost had neergezet. Ze zei dat pap

zich altijd zo had genoemd; en dat terwijl zij atheïst was. Ze deed het voorkomen dat, als je het atheïsme met het pure vrijemarkt-denken vergelijkt, het agnosticisme niet meer is dan een slap aftreksel van het liberalisme. ‘En al dat gezeur over de dood, wat had dat trouwens te betekenen?’ ging ze verder. Ik legde uit dat ik me niet lekker voelde bij de gedachte. ‘Net je vader,’ antwoordde ze. ‘Het zal de leeftijd wel zijn. Als je zo oud bent als ik, valt het wel mee. Ik heb het mooiste in ieder geval al gehad. Denk eens aan de middeleeuwen. Toen had je echt een lage levensverwachting. Tegenwoordig worden we zeventig, tachtig, negentig... Mensen geloven toch alleen maar omdat ze bang zijn voor de dood.’ Dit was typisch mijn moeder: helder en eigenzinnig in haar uitspraken, wars van ideeën die tegen de hare in gingen. Door haar dominante positie in het gezin en haar zekerheden hadden we overzichtelijke kinderjaren gekend, een beknotte puberteit en een volwassen leven waarin alles zich maar bleef herhalen.

Toen ik na de crematie mijn Mozart-cd weer bij de ‘organist’ ophaalde, kwam het bij me op dat zo’n man tegenwoordig volledig betaald krijgt voor alleen het opzetten en weer afzetten van een nummer op een cd. Toen mijn vader vijf jaar eerder in een ander crematorium was uitgeluid, had de organist voor zijn boterham tenminste nog een stuk van Bach gespeeld. Was dat wat mijn vader ‘zou hebben gewild’? Ik denk niet dat hij er bezwaar tegen had gehad. Het was een zachtaardige, vrijzinnige man geweest zonder veel belangstelling voor muziek. Net als veel andere dingen liet hij muziek – weliswaar vaak met een mild ironische zijdelingse opmerking – aan zijn vrouw over. Zijn kleren, het huis, de auto, daarover nam zij de beslissingen. Als rancuneuze puber vond ik hem een slappeling. Later dacht ik dat hij onderdanig was. En weer later achtte ik hem een autonome geest die ertegenop zag voor zijn standpunten op te komen.

Toen we voor het eerst met ons vieren een kerk bezochten – voor de bruiloft van een neef – zag ik pap tot mijn verbijstering op zijn knieën zakken in de kerkbank en zijn hand voor zijn voorhoofd en

ogen slaan. Waar kwam dát vandaan? vroeg ik me af, en pas daarna volgde ik hem, weifelend en tersluiks tussen mijn vingers door kijkend, in dit vertoon van eerbied. Het was zo'n moment dat je ouders je verbazen, niet omdat je iets nieuws over ze ontdekt, maar omdat je opnieuw iets tegenkomt waar je niets van weet. Was het gewoon beleefdheid van mijn vader? Dacht hij dat hij met simpelweg op een kniebank neerploffen voor een shelleyaanse atheïst zou worden aangezien? Ik weet het echt niet.

Hij is een moderne dood gestorven: in het ziekenhuis, zonder vrouw en kinderen erbij, zijn laatste minuten in het gezelschap van een verpleegkundige en op een moment dat de medische wetenschap zijn leven al maanden – jaren zelfs – had gerekt tot een punt waar dat leven die moeite niet meer waard was. Mijn moeder was een paar dagen eerder bij hem geweest, maar had opeens gordelroos gekregen. Tijdens dat laatste bezoek was hij heel verward geweest. Het was typisch iets voor mijn moeder om op dat moment te vragen: 'Weet je wie ik ben? Want toen ik hier de vorige keer was, had je daar geen idee van.' Even typisch voor mijn vader was zijn antwoord geweest: 'Ik denk mijn vrouw.'

Ik ben met mijn moeder naar het ziekenhuis gereden, waar we een zwarte plastic zak en een grote, roomkleurige boodschappen tas overhandigd kregen. Ze wist precies wat ze zelf wilde en wat het ziekenhuis moest krijgen – kreeg – en liep de inhoud heel snel door. Een paar weken eerder had ze grote, bruine sloffen voor hem gekocht, met een simpele klittenbandsluiting, en het was doodzonde, zei ze, dat hij die niet meer had kunnen dragen. Ze nam ze mee. Ik had geen idee waarom. Ze reageerde vol afschuw op de vraag of ze pap nog wilde zien. Ze vertelde me dat ze, toen opa doodging, aan oma 'niets had gehad' en dat in het ziekenhuis alles aan haar was overgelaten. Alleen had oma in een bui van atavistische echtgenotigheid per se haar man nog willen zien. Mijn moeder had geprobeerd haar ervan te weerhouden, maar oma had niet van wijken geweten. In een soort opbaarruimte in het mortuarium hadden ze opa's lijk mogen bekijken. Oma had zich naar haar

dochter gedraaid en gezegd: 'Ziet hij er niet afschuwelijk uit?'

Na het overlijden van mijn moeder vroeg de uitvaartverzorger uit een nabijgelegen dorp of de nabestaanden haar nog een keer wilden zien. Ik zei ja en mijn broer, toen ik hem de vraag had doorgebeld, zei nee. In feite luidde zijn antwoord: 'God, nee. Daarin ben ik het met Plato eens.' Aan welke tekst hij refereerde had ik niet meteen paraat. 'Wat zegt Plato?' vroeg ik. 'Dat hij niet geloofde in lijken zien.' In mijn eentje meldde ik me in een naburig dorp bij het uitvaartcentrum, dat niet meer was dan een uitbouw van een plaatselijk transportbedrijf. 'Tot mijn spijt ligt ze nog achter,' verontschuldigde de uitvaartverzorger zich. Toen ik hem vragend aankeek, verduidelijkte hij: 'Ze ligt op een kar.' Ik had er geen idee van wat ze in de gegeven omstandigheden wel of niet zou hebben gewild, maar ik hoorde mezelf zeggen: 'O, ze hechtte niet aan ceremonieel.'

Ze lag in een proper kamertje met een kruis aan de muur, en toen ik er binnenging lag ze inderdaad op een kar, met het hoofd naar mij gericht, waarmee een onmiddellijke confrontatie werd vermeden. Ze zag er, tja, heel dood uit: de ogen gesloten, de mond een beetje open en dat links iets meer dan rechts, waarmee ze helemaal zichzelf was (ze praatte altijd uit haar linkermondhoek omdat ze aan de andere kant een sigaret had hangen, die ze pas aftikte als de askegel al vervaarlijk lang was). Ik probeerde me in te denken hoeveel ze zich nog bewust was – wat dat bewustzijn ook inhield – op het moment dat ze ophield te bestaan. Dat was een paar weken nadat ze van het ziekenhuis naar het verzorgingstehuis was verhuisd. Ze was behoorlijk dement toen, en die dementie nam wisselende vormen aan: de ene keer dacht ze nog dat ze alles in de hand had en tikte ze de verpleging voortdurend op de vingers voor vermeende fouten; de andere keer werd ze, wetend dat ze de controle kwijt was, weer kind, leefden haar overleden familieleden nog en was wat haar moeder of oma zojuist had gezegd van het grootste belang. Vóór haar dementie had ik dikwijls gemerkt dat ik me afsloot voor haar solipsistische monologen. Pijnlijk genoeg was ze nu ineens interessant. Ik vroeg me steeds af waar het allemaal vandaan